

Utvrda Gradišće kod Margečana - Rezultati pokusnih arheoloških istraživanja

The Gradišće Fortification near Margečan - Results of Trial Excavations

Juraj Belaj

Primljeno/Received: 15. 2. 2005.
Prihvaćeno/Accepted: 23. 3. 2005.

Autor u tekstu donosi kratki prikaz desetodnevnik pokusnih istraživanja utvrde Gradišće kod Margečana, provedenih u jesen 2004. godine. Arheološkim se iskopavanjem nastojao prikupiti materijal koji bi pomogao pri njezinu datiranju, jer se o toj velebnoj utvrdi ne zna ništa iz povijesnih izvora. U literaturi prevladava mišljenje da ju je izgradio viteški red ivanovaca. Nažalost, materijal pronađen u nevelikim sondama pripada uglavnom pretpovijesnome horizontu, a ono malo srednjovjekovnoga keramičkog materijala je suviše fragmentirano da bi bilo od veće pomoći. Pojedinin je sondama stečen bolji uvid u tlocrt utvrde te u način zidanja zidova, u prosjeku debelih blizu 2 m. Vjeruje se da bi nastavak sondažnog istraživanja u budućnosti ipak mogao pružiti barem dio očekivanoga materijala.

Ključne riječi: Gradišće kod Margečana, ivanovci, templari, utvrda, srednji vijek, brončano doba

Key words: Gradišće near Margečan, Knights Hospitaller, Knights Templar, fortification, Middle Ages, Bronze Age

Institut za arheologiju je u razdoblju od 21. rujna do 5. listopada 2004. obavio arheološko-konzervatorsko istraživanje na lokalitetu Gradišće blizu Margečana u općini Ivanec. Istraživanja su trajala 10 radnih dana.¹

Ovo je istraživanje Institut za arheologiju proveo u suradnji sa studentskim projektom studentica arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu Kristine Grubišić i Andreje Kudelić *Rekognosciranje i dokumentiranje lokaliteta Gradišće na Cukovcu.*²

Već u prijašnjim istraživanjima smo ukazali da odgovore o značajkama ove utvrde i o dobu njezina postojanja života na njoj možemo dobiti jedino (barem sondažnim) arheološkim istraživanjima na pojedinim ključnim točkama, primjerice oko branič-kule i na pretpostavljenoj lokaciji palasa (Belaj, 2001).³

Brežuljak Gradišće, odnosno Cukovec, nalazi se sjeverozapadno od sela Margečan i južno od sela Gačice. Izdužen je u pravcu istok-zapad iznad toka rijeke Bednje.

Nadmorska visina lokaliteta je od 328,72 m (najviša kota na platou kraj sonde 14) do 315,81 m (kraj sonde 5) odnosno 316,31 m (kod skretanja zida prema branič-kuli u sondi 17). Položaj utvrde dobra je kontrolna točka jer omogućuje pregled nad suženom dolinom Bednje i komunikacijom koja ju prati. Danas je lokalitet pokriven gustom šumom, tako da odličan izvidnički i komunikacijski položaj ne dolazi dovoljno do izražaja. Najlakši prilaz vrhu brežuljka je s istočne strane (osobito iz smjera Gačica), dok su ostale tri strane relativno strme, a zapadna je k tome i stjenovita. Na prilazu se danas ne uočava nikakav možebitni prokop radi dodatnog utvrđivanja. Moguće je da se naziru terase na sjevernoj strani.

Dužina utvrde je 152,70 m, a prosječna širina približno 28 m (vanjske dimenzije). Na istočnome, nižem dijelu nalaze se ostaci kule koja je kontrolirala prilaz. Vanjske dimenzije kule su 11 x 11 m. Čini se da je bila spojena sa zidovima bedema, što je jedna od njezinih specifičnosti (Belaj, 2001). Od svih zidova najbolje su sačuvani upravo zidovi kule. Ostaci obrambenih zidova utvrde mogu se pratiti u skoro cijeloj dužini, osim u istočnom i sjeveroistočnom dijelu. Čini se da zidovi utvrde na najvišem, zapadnom dijelu završavaju polukružno, no istraživanjima smo otkrili da se zid utvrde na jugozapadnoj strani lomi pod tupim kutom. Pojedini dijelovi unutar perimetra bedema toliko su uleknuti da upućuju na urušavanje kakve podzemne prostorije (Dobronić, 1984:102), a i čitava je konfiguracija terena unutar zidova poprilično neravna.

Gradišće (Cukovec) se, koliko nam je poznato, ne spominje u povijesnim dokumentima. No ni srednjovjekovni naziv utvrde nije poznat, tako da je moguće

1 O rezultatima ovih istraživanja autor je objavio članak *Pokusna arheološka istraživanja utvrde Gradišće kod Margečana u općini Ivanec* u *Obavijestima* Hrvatskoga arheološkog društva (Belaj 2004a).

2 Uz voditelja arheološko-konzervatorskih istraživanja mr. sc. Jurja Belaja, te voditeljice studentskog projekta Andreju Kudelić i Kristinu Grubišić u istraživanjima su sudjelovali diplomirana arheologinja Maja Šunjić te student arheologije Dalibor Kereša. Prigodom izrade arhitektonskog snimka totalnom geodetskom stanicom pomogli su nam kolege iz IARH-a Kristina Jelinčić i mr. sc. Bartul Šiljeg. Za fizičke poslove angažirana su bila 4 radnika. Sredstva je dijelom osigurao IARH, a dijelom Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Istraživanja je logistički potpomogao Grad Ivanec.

3 Poticaj za ova pokusna sondažna istraživanja je proistekao iz rada na doktorskoj disertaciji *Arheološka provjera nazočnosti templara i ivanovaca oko Ivanšćice (Belski preceptorat)*, koja se izrađuje u okviru znanstvenog projekta *Srednjovjekovno arheološko naslijeđe Hrvatske (5.-16. st.)* voditelja prof. dr. sc. Željka Tomičića, znan. savjetnika IARH-a.

Sl. 1. Pogled na obrambeni zid s unutarnje strane, sonda 1 (snimio J. Belaj)

Fig. 1. View of the fortification wall from the interior, Trench 1 (photo by J. Belaj)

da se u izvorima spominje pod nekim drugim imenom. U anketi Ivana Kukuljevića Sakcinskog iz 1850. godine mjesni je župnik spomenuo da se na Gradišću nalazi *razvalina kloštra neгда Templarab iliti Čerlenih Fratrov* (PMH inv. br. 20.667 prema Dobronić 1984, 20).⁴ L. Dobronić je *gotovo sigurna* da je tu *moglo* biti davno napušteno sjedište vitezova redovnika, najvjerojatnije ivanovaca (Dobronić 1984, 102). Više se autora u svojim radovima osvrnulo na utvrdu Gradišće i pokušalo odgonetnuti vrijeme njezina nastanka.⁵ Pojedini je pisci nazivaju Cukovec (Đurić 1981, 51; Šimek 1997, 20-21), prema katastarskoj oznaci, vidljivoj i na starijim topografskim kartama.

Jedina arheološka istraživanja, doduše manjeg opsega, proveo je Gradski muzej Varaždin u rujnu 1986. godine, pod vodstvom arheologinje Marine Šimek. Ta su istraživanja pokazala da je prigodom izgradnje utvrde korišteno vezivo, čime su odbačene pretpostavke o suhozidnoj gradnji bedema. Datacija je izbjegnuta - napominje se da će bez arheoloških istraživanja ostati nejasno radi li se o kasnoantičkom, ranosrednjovjekovnom ili razvijenosrednjovjekovnom lokalitetu.

Cilj našega arheološkog istraživanja bio je pojedinim sondama prikupiti informacije i pokretni materijal te steći uvid u stratigrafiju lokaliteta kako bismo pokušali datirati nastanak i egzistenciju ove velebne utvrde. Istovremeno smo pokušali izraditi što točniji tlocrt utvrde, koji je do sada u literaturi nedostajao. Obišli smo lokalitet kako

bismo što bolje shvatili njegove značajke. Odlučili smo na bolje vidljivim segmentima obrambenoga zida otvoriti više manjih sondi (pri čemu je često bilo dovoljno samo razgrnuti sloj urušenja), kako bismo odredili debljinu i način gradnje zidova. Pojedine smo sonde odlučili otvoriti, odnosno produbiti radi prikupljanja informacija o kulturnoj i geološkoj stratigrafiji lokaliteta.

Istraživanja su vođena stratigrafskom metodom. Zbog kratkoga roka (samo 10 radnih dana), iako je učinjeno iznimno mnogo, nismo do kraja istražili čitavu površinu otvorenu 2004. godine. Razlozi za to nalaze se u izrazitoj pošumljenosti lokaliteta danas kao i u činjenici da su zidovi u znatnoj mjeri uništeni a njihova neposredna okolica prekrivena slojevima urušenja. Ipak, ova se kampanja odlikuje zanimljivim pronađenim nalazima i prikupljenim informacijama.

Nakon istraživanja sve su istraživane sonde nazad zasute iskopanom zemljom.

U pet sondi pronašli smo relativno dobro očuvani zid, odnosno njegov temelj. Ustanovljena debljina varira, ovisno i tome koji segment zida smo otkrili (dno temelja je, naravno, šire od zida iznad), a kreće se od 150 do 210 cm. Problem kod ustanovljivanja širine zida osobito predstavlja vanjsko lice zida, koje se nalazi na više-manje velikoj kosini te je bilo prikladnije odnositi klesance iz tog lica. Prigodom gradnje je korišten uglavnom žuti mort, pjeskastog sastava koji je najvjerojatnije rađen uporabom žutog pijeska, prisutnog i na samom lokalitetu. Ponegdje se na obrambenim zidovima i zidovima kule javlja i bjelkasta žbuka. Uočili smo i da je mjestimično zid neurednije sagan (korišten je lošiji materijal, a i nekvalitetnije je zidanje) i vezan drukčijim mortom. Najvjerojatnije se radi o krpanjima zida u žurbi.

4 Napominjem da stanovnici okolnih sela danas mahom spominju "bele fratre", a ne crvene. Ne spominju ni templare već ivanovce (Grubišić et al. 2004).

5 Među njima Kukuljević-Sakcinski 1886, 46-47; Đurić 1981, 51, navodi i razmišljanja S. Vukovića i I. Sarića; Lukavečki 1986. Kritika literature iznesena je u magistarskome radu (Belaj 2001).

U sjeverozapadnome dijelu utvrde, u sondi 16, pronašli smo izuzetno uredno unutrašnje lice zida s fino izvedenim blagim zaobljenjem koje prati blago skretanje zida. U sondi 1 otkrili smo jedno suženje zida ili kamenu policu dubine oko 40 cm. U dvije sonde (sonda 5 - sjeverno i 9 - južno) otkriveni su prekidi zida. Zid se, naime, u većem (zapadnijem) dijelu utvrde i dan-danas može pratiti jer njegova sredina uglavnom viri iz zemlje, dok je u istočnome dijelu u znatnoj mjeri "odnesen". Razlozi za to se vjerojatno nalaze u boljoj pristupačnosti istočnoga dijela utvrde. Tako, nažalost, nije vidljiv niti odnos zidova i branič kule. Ipak, uredno i zaobljeno skretanje zida prema kuli ustanovljeno u sondi južno od nje pokazuje da se zid ipak najvjerojatnije spajao s kulom s južne, pa vjerojatno i sa sjeverne strane. Zid je na zavoju u većoj mjeri ukošen (bitno se širi prema dolje - puno jače nego drugdje na lokalitetu, gdje smo istraživali).

Sa sjeveroistočne (najniže i najpristupačnije) strane utvrde nedostaje najveća dionica zida. Štoviše, ovdje se u produžetku zida nastavlja svojevrstan jarak. Na mjestu gdje zid prestaje a počinje jarak, otvorili smo sondu putem koje smo ustanovili da je jarak nastao odnošenjem ("kradom")

kamenja zida i njegova temelja. Zdravica se podvlači i pod temelj zida i pod jarak, koji je pak ispunjen humusom, kamenjem srednje veličine te grudama žutoga morta.

U nekim sondama pronađen je zid u vrlo lošem stanju. Ipak smo i u njima uglavnom potvrdili debljinu zida kao i činjenicu da su oba lica građena uglavnom od većeg kamenja, ponekad klesanaca, dok je jezgra građena od manjega, nepravilnijega i ubačenoga kamenja.

Više sondi smo otvorili sa željom da pronademo uglove kule te time ujedno utvrdimo i debljinu njezinih zidova. Plitko smo očistili i njezine kutove. Otkopali smo jugoistočni i sjeveroistočni ugao kule. Ustanovili smo dva lagana širenja temeljne stope, u zadnja dva niza kamenja. Nedostaju klesanci s uglova - vjerojatno najbolje i najkorisnije kamenje. U sredini kule smo zatekli višemetarsku rupu koju su za sobom vjerojatno ostavili recentni "tragači za zlatom". Ispraznili smo ju te smo između nje i sredine istočnoga zida kule otvorili usku sondu. Ispod relativno debelog sloja urušenja pronašli smo i starije slojeve sa sitnim nalazima keramike i kućnoga lijepa. Utvrđena debljina zidova i temelja zidova kule je oko 230/270 cm. Sačuvano je gotovo dva metra visine unutarnjeg lica zida kule.

Sl. 2. Otkriveno unutarnje lice zida kule u sondi 7 (snimio J. Belaj)

Fig. 2. Unearthed internal face of the tower wall in Trench 7 (photo by J. Belaj)

Sl. 3. Pogled na sjeveroistočni ugao zida kule, sonda 22 (snimio J. Belaj)

Fig. 3. View of the northeastern corner of the tower wall, Trench 22 (photo by J. Belaj)

Penjući se od kule prema zapadu utvrde, 50-ak m prije njezina kraja s desne se strane, smješteno uz sjeverni obrambeni zid, uočava blizu 3 m duboko uleknuće (velika jama) približnih dimenzija 15 x 15 m, više četvrtastog negoli kružnog oblika. U sredini uleknuća nalazi se manje uzvišenje oko kojega se nazire jarak koji djeluje kao da je nastao odnošenjem kamenja iz zidova. Jama ne djeluje prirodno, i iako su joj rubovi ukošeni, lako se može zamisliti kako su izgledali prije djelovanja erozije. Pod tim dojmovima počeli smo otvarati sondu uz zapadni rub velike jame. Radna pretpostavka je bila da se radi o jarku nastalom odnošenjem kamenja iz zida, slično već otkrivenim situacijama na lokalitetu. Nešto takvo se ispočetka počelo pokazivati (relativno okomiti rubovi u žutoj zdravici, veće kamenje u jarku, grude bijele žbuke, ulomak srednjovjekovne keramike), no kako smo išli dublje, sve smo manje nalazili ostatke zida, a sve obilnije prapovijesnu keramiku. No još uvijek smo otvorili premalu površinu i preplitko ju istražili da bismo mogli rasvijetliti situaciju.

Tijekom iskopavanja je vodena točna i ažurna dokumentacija. Ustanovili smo 26 stratigrafskih jedinica, koje su pomno opisane u obrasce te fotografski i crtežom dokumentirane u svim bitnim fazama. Napominjemo da zidovi nisu dobivali svoje oznake, jer još nismo u prilici govoriti o njihovom eventualnom međuodnosu. Prikupili smo 33 vrećice nalaza, uglavnom fragmenata prapovijesne i samo desetak ulomaka srednjovjekovne

keramike. Prikupili smo i 42 vrećice uzoraka zemlje iz slojeva, žbuke i morta (veziva), grumenje opeke, sitne komadiće gara i drugo. Nadamo se da će analiza uzoraka, u bližoj ili daljoj budućnosti, moći ponuditi odgovore na pojedina pitanja.⁶

Za potrebe generalnog tlocrta (skice) povukli smo uzdužni pravac (otprilike u smjeru istok - zapad, pružanje pravca bilo je uvjetovano optičkom vidljivošću duž cijele utvrde). Na svakih 10 m zabili smo kolčice kojima smo, od zapada prema istoku, pridružili brojeve od 1 do 17 (k1, k2...). Geodetsku točku na lokalitetu postavili su djelatnici Ureda za katastarsko - geodetske poslove, Ivanec, uz pomoć djelatnika Var-Koma. Na kraju istraživanja čitava je utvrda (odnosno njezini otkopani, vidljivi ostaci) snimljena totalnom geodetskom stanicom, pri čemu su nam pomogli kolege iz Instituta za arheologiju Kristina Jelinčić i mr. sc. Bartul Šiljeg. Kristina Jelinčić je potom izradila višeslojni tlocrt u AutoCAD-u.

Nakon istraživanja lokalitet je zaštićen od nepoželjnih atmosferskih i ljudskih utjecaja. Dno istraživanih sondi je označeno crnim najlonom te su sonde (uglavnom manjih površina), potom natrag zatrpano iskopanom zemljom. Na vrhove zidova je položen površinski sloj humusa isprepleten korijenjem.

6 Prikupljeni materijal pohranjen je u prostorijama IARH-a u Zagrebu, radi daljnje znanstvene obrade. Nakon obrade bit će predan nadležnoj muzejskoj ustanovi.

U sklopu tog studentskoga projekta na nešto drukčiji teren izašli su i studenti etnologije Iva Končurat, Nenad Kovačić i Anamarija Kučan. Oni su u okolnim selima i zaseocima (Gačice, Margečan, Seljanec, Bela, Osečka i Jenčini) tehnikom strukturiranog intervjuja pokušali od stanovništva prikupiti što više usmenih predaja i legendi vezanih uz lokalitet, zanimljivih toponima u blizini, podataka o drugim možebitnim arheološkim lokalitetima i slično. U mnoštvu podataka zanimljivih etnologima i toponomastičarima naziru se i smjernice za daljnja arheološka rekognosciranja i istraživanja (Grubišić et al. 2004).

Probno sondažno arheološko iskopavanje, rekognosciranje i dokumentiranje lokaliteta Gradišće kraj Margečana, iako kratkotrajno, potvrdilo je intrigantnost ovoga lokaliteta za srednjovjekovnu arheologiju, no donijelo je zanimljive rezultate i kolegama koji se bave prapoviješću. Prikupljen je arheološki materijal koji je do sada upadljivo nedostajao, stečen je uvid u način gradnje objekta, a izrađen je i prvi precizniji tlocrt utvrde. Nikakvi pregradni zidovi niti ostaci građevina unutar utvrde nisu ustanovljeni.

Jedno od ključnih pitanja koje je ovo istraživanje otvorilo proizlazi iz činjenice da je pronađeno relativno vrlo malo srednjovjekovnog materijala: je li srednjovjekovni sloj ispran, je li djelovanjem erozije, ali i "kopača" ostao prekriven pretpovijesnim slojem, ili uopće nije niti postojao kao znatniji sloj? Za sada još ne možemo određeno odgovoriti na osnovno pitanje: kada je utvrda nastala i tko ju je gradio. Možda će u tome pomoći predstojeće znanstvene analize nalaza, a zasigurno će nam pomoći nastavak sondažnih istraživanja. No nedvojbeno se može reći da je Gradišće i puno prije srednjega vijeka prepoznato kao pogodan položaj jer se tu, već u starijoj fazi kulture polja sa žarama (13.-10. st. pr. Kr.), nalazilo visinsko naselje, na čije tragove smo u našim istraživanjima nailazili.⁷

Literatura

- Belaj J. 2001, Arheološko naslijeđe viteških redova na sjeverozapadnom prostoru središnje Hrvatske. Magistarski rad, Filozofski fakultet, Zagreb
- Belaj J. 2004a, Gradišće kraj Margečana. Probno sondažno arheološko istraživanje, rekognosciranje i dokumentiranje lokaliteta (elaborat), Zagreb
- Belaj J. 2004b, Pokusna arheološka istraživanja utvrde Gradišće kod Margečana u općini Ivanec, ObavijestiHAD XXXVI/3., Zagreb, 141-147.
- Dobronić L. 1984, Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj. Rad JAZU, 406/XI., Zagreb
- Đurić T. 1981, Srednjovjekovni gradovi slavonskog gorja. NIŠRO Varaždin, Varaždin
- Đurić T. - Feletar D. 1992, Stari gradovi, dvorci i crkve sjeverozapadne Hrvatske. (Četvrto dopunjeno izdanje), Biblioteka Cvrčak, Koprivnica

- Grubišić K. - Kudelić A. - Končurat I. - Kovačić N. - Kučan A. 2004, Rekognosciranje i dokumentiranje lokaliteta Gradišće na Cukovcu (interdisciplinarni pristup). Izvješće o rezultatima studentskog projekta (rukopis). Filozofski fakultet, Zagreb
- Šimek M. 1997, Tragovi najstarijeg naseljavanja na području Ivanca i okolice. Zbornik 600 godina Ivanca, Ivanec, 9-22.

Summary

In autumn 2004, trial excavations of the Gradišće fortification near Margečan in the Ivanec Municipality were conducted over a period of ten days. The excavations were conducted by the Institute for Archaeology in co-operation with the project of archaeology students of the Faculty of Arts and Letters of the University in Zagreb entitled Field Survey and Documentation of Gradišće Site on Cukovec. Since historical sources do not mention the fortification, we hoped that the excavation would provide an opportunity to collect archaeological material that would in turn help us date it. In the literature, the opinion prevails that the Knights Hospitaller built it.

The size of the fortification is magnificent, with a length of approximately 152 m and an average width of approximately 28 m. It is situated between 328 and 315 meters above sea level, or 128 meters above the Bednja River valley below. Above ground there are not many walls left, as usable stones were taken away from the site. Best preserved is the rectangular tower in the eastern and lowest part of the longitudinal fortification. The external dimensions of the tower are approximately 11 x 11 m. During trial excavations, several smaller sondages were opened, which revealed the width, appearance and arrangement of the walls at several points. The width of the walls varies, ranging from approximately 150 to 210 cm, depending also on the unearthened segment. The bottom of the foundations is, of course, broader than the wall above it. In two trenches in the eastern part of the fortification, we discovered ruptures in the wall, which was to a great extent removed. In one part we found a ditch that emerged by removal ("robber") of stones from the wall and its foundations. Therefore, unfortunately, no connection between the fortification walls and the tower was found. Even so, the turn of the wall toward the tower found in the trench to its south shows that the wall was probably linked with the tower at its southern, and most likely also at its northern side. In the tower itself, beneath a relatively thick imploded layer we also unearthed older layers with small finds of pottery and daub.

The detected width of the walls, i.e. the foundations of the tower walls, is approximately 230/270 cm. Almost two meters of the height of the internal face of the tower wall was preserved. After excavation, all wall remains were recorded by a total station, and by subsequently linking the points, an approximate outline of the fortification was made. Unfortunately, the movable archaeological material found in small and mostly flat trenches belongs chiefly to the prehistoric horizon, and it originates from a hillfort settlement built at the early stage of the Urnfield culture. The small amount of medieval pottery artifacts (ten fragments of medieval pottery) is much too fragmentary to be of much help in dating the existence of the fortification. It is still not possible to either confirm or refute the theory that the fortification was built and owned by the Knights Hospitaller. We believe that the continuation of trial trenching in the future might generate at least a part of the expected material.

7 Na preliminarnoj analizi keramike zahvaljujem se kolegici mr. sc. Dariji Ložnjak iz Instituta za arheologiju.